

Tömegek meghódítása

Kik valójában a 20. századi és a jelenkori diktatúrák, autokratikus berendezkedések vagy nem titkoltan az e sorok írásakor éppen lezártult amerikai elnökválasztás hatása alatt az elnöki rendszerű demokráciák vezérei, legfőbb vezetői, érteve ezen, hogy miért és hogyan lett belőlük az, aki lett, mennyi múlik személyükön? Izgalmas kérdés, de bármennyire érdekesek, meglepők lehetnek is a válaszok, fontosabb, hogy a diktátorok, az autokrata vezetők vagy egy Trump-szerű, de akár szokványosabb elnök, avagy más politikusok mivel érték, érik el tömegbefolyásukat, azt, hogy tömegek sokszor a rációt látszólag figyelmen kívül hagyva viselkedjenek, szinte feltétel nélkül támogassák a kívülálló számára nemegyszer groteszk, olykor nevetséges, gyakran minden, a „civil” életben elvárt normát nyilvánvalóan felrúgó figurákat. Milyen szerepe van ebben az érzelmeknek, milyen, a laikus számára nem vagy alig látható emóciók mozgósítása érvényesül ilyenkor? Milyen érzelmek mobilizálásával érik el, hogy működjön az ellenségkép, hogy az emberek jelentős része elfogadja: minden baj forrása lokalizálható csoportokban, olykor egyes nációkban vagy a más vallásúakban, máskor a zsidókban, etnikai kisebbségekben, a migránsokban, meghatározott társadalmi osztályokban, a liberálisokban, nemritkán egyes személyekben testesül meg.

Helytelen volna figyelmen kívül hagyni a politikai rendszerek kö-

zötti alapvető eltéréseket, mégis, e különbségek ellenére is áll: ha a legszélsőségesebb rendszer, a náci Németország vezérének és az őt látszólag vakon követő, benne hívó embereknek a motivációit megismerjük, jobban értjük más diktatúrák, illetve az autokratikus rendszerek, populista vezetők hatását, de egyáltalán, a tömegek érzelmi befolyásolásának mechanizmusát.

Agora Zsuzsa könyvében a történeti pszichológia eszközeivel a náci német rendszer működésének érzelmi eszközeit, Hitler és az őt követő, a vezér hatékonyságát biztosító tömegek motivációit kívánja feltárni. Csak a teljesség kedvéért érdemes megjegyezni: a mű tézisei a pécsi egyetem doktori iskolájában 2012-ben még Kiss Zsuzsanna névvel jelentek meg. A publikált dolgozat, néhány mellékes megjegyzést nem számítva, szigorúan a hitleri Németországról szól, csak az olvasó kalandozik el akarva, akaratlan, a jelenkori analógiák felismerése nyomán a konkrét tárgyon túlmutató, általánosabb következtetések felé.

„[...] a történeti pszichológia nem »csak« pszichológia, és nem »csak« történelem, hanem egy harmadik minőség – írja a szerző. – Hiszen nem az a kérdés, hogy mi történt a múltban, hanem az, hogy az emberi motivációk milyen hatással voltak arra, hogy így történt és nem másként.” Ugyanakkor „Hitler beszédei tele vannak olyan kulturális kódokkal, amelyek a ma élő pszichológus számára szinte semmit vagy valami

egészen mást jelentenek. A történeti pszichológia ahhoz ad segítséget, hogy ezek a kódok értelmezhetővé váljanak.”

Hitler beszédeinek hatékonysága a mából visszatekintve szinte érthetetlen, eltúlzott gesztusai, mimikája kimondottan groteszknak tetszenek. A történeti irodalom feltárta, ebben szerepet játszott, hogy a – mai névvel – kommunikációs szakemberek, akik segítették, még a némafilm világából érkeztek. Hitler azonban a hangját is használta, amitől még groteszkebb lett, sőt, a szónoklatai végére már szinte rikácsoló kiabálása miatt figurája kimondottan hisztérikusnak hat – tegyük hozzá, követőit nem számítva kortársai jelentős része is ilyennek látta. De – mondja a szerző – akkori közönsége számára ez nem volt szokatlan, ráadásul így a beszélő a képviselt ügy fontossága miatti izgalmi állapotát is érzékeltette. A látszat, hogy szinte önkívületi állapotban beszélt, nem feledtetheti: Hitler tudatos szónok volt, hiszen nemcsak Goebbelsnek voltak ismeretei a propaganda működéséről, de a háború alatt Hitler is kapott kiképzést a hadsereg propagandarészlegénél. Feltehetően ő is tudta, ami a mai populisták számára már alapismeret, hogy nem mindenkihez, hanem csak a megcélzott közönségéhez kell beszélni, így érthetőbb, hogy ami groteszk a kívülállónak, egészen másként hat a célközönségre. Talán arra is ráérezett, amit a mai populisták spindoktorok tanácsára pontosan tudnak: nem szükséges logikai értelemben koherens szövegeket használni, a cél, hogy a lehetséges hívekben a kívánatos érzület jöjjön létre. Mindenesetre bizonyos –

ahogy Agora Zsuzsa is írja –, Hitler szónokként rendkívül hatásos, profi volt, beszédeinek szövege pedig az érzelmi manipuláció technikáinak tanulmányozását is lehetővé teszi.

A könyv alapjául szolgáló kutatás középpontjában tehát az érzelmek vizsgálata áll, hogyan fest az érzelmek bonyolult térképe, milyen érzelmekre építettek a náci vezetők, milyen elemekből állt össze mindaz, ami a tömegeket magával ragadta. A mű terjedelmének lényegében harmadában áttekinti a nemzetiszocialista Németország működésére, bűneire magyarázatot kereső pszichológiai, szociálpszichológiai irodalmat, illetve elképzeléseket. Az áttekintés az egyik legismertebb interpretációval, a gonosz banalitásával indul, majd a Hitler személyes felelősségére koncentráló vizsgálatokkal folytatódik. E keretben esik szó Hitler destruktivitásának magyarázatairól és örültségének kérdéséről, illetve az utóbbi cáfolatáról, miközben az olvasó tájékoztatást kap a hisztéria, a szkizofrénia, valamint a személyiségzavar diagnózisairól.

A náci rendszer társadalmának működését vizsgáló pszichológiai kutatások eredményeiből sok elemet az érzelmek részletes elemzésekor a szerző is hasznosít. A kiindulása ma evidensnek tetszik: Hitler nem lehetett volna korlátlan hatalmú vezér, ha nincsenek követői. De miért hittek benne, és fogadták el államában hétköznapiak a gonosz-ságot? A háborús ellenfelek egykori magyarázata, a háborús filmek hosszú ideig vulgarizáló ábrázolása, miszerint „a német” lényegében pandantja a nácik zsidóábrázolásának, jó ideje már nyomokban van

csak jelen. (Iskolapéldája volt ennek Ilja Ehrenburg *A német* című, magyarul 1945-ben kiadott műve, amely így kezdődik: „A német egyszerű, egysejtű, de mégis különös élőlény. A német katona nem hasonlít az emberhez.”) Az „átlagember” viselkedésére legkézenfekvőbb magyarázat a kognitív diszsonancia, tehát minél inkább láthatóak voltak egy döntés rossz következményei, annál erősebben igyekeztek igazolni az esetleges hátrányokkal szemben az előnyöket. Hatott a konformitás kényszere is, miként a karrier vonzereje szintén. A pszichológiai befolyásolás, amely aztán a könyv fő témájává válik, itt még csak éppen említés szintjén kerül elő, a tömegkommunikáció hatásának három kiemelhető eszközével, az érzelmi hitelességgel, a félelem mobilizáló hasznosításával, valamint a kevésbé tájékozott közönségre számítva az egyoldalú érvelés hatékonyságával. Szerepet játszott a felelősség nélküli engedelmesség mechanizmusa is, amelyet Stanley Milgram közismert, még az 1960-as évek elején közzétett kísérleti eredményei látszottak bizonyítani. Természetesen hatott az ellenfél dehumanizálása, ha ugyanis nem ember vagy teljes értékű ember, akkor ellene sok minden megengedhető. További tényező, amit a körülmények hatásának nevez a szerző, az, hogy a hitleri Németország társadalmának tagjai is intézményekben éltek életük jelentős részét, az intézmények, mint általában, szerepekbe kényszerítenek, de a szerep idővel identitássá válik. A náciizmus sikereinek okát az egyik magyarázat a tömegesen jelen lévő tekintélyelvű személyiségtípusból

vezette le, mondván, ez a karakter mereven ragaszkodik a konvenciókhoz, hatalomorientált, amennyiben készségesen aláveti magát a hatalomnak, ugyanakkor pszichológiai értelemben destruktív és cinikus. Minden társadalomban vannak autoriter személyiségek, mondja Agora Zsuzsa, de ezek tömege a perdöntő. Az egyik interpretáció szerint a németek Hitler színre lépésekor, a háborús vereség, a békeszerződés büntetései, a világgazdasági válság következményei és a weimari korszak bizonytalanságai miatt politikailag éretlenek voltak, érzelmileg könnyen befolyásolhatók, erőteljes volt a nemzeti mazochizmus, a paranoid bizalmatlanság szemlélete.

A bűnökre magyarázatot kereső pszichológiai kutatások részeként természetesen szó esik az antiszemitizmus lélektanáról, ezen belül Hitler nézeteiről, a pszichoanalitikus magyarázatokról és az antiszemitizmusnak az áldozatok pszichéjére gyakorolt hatásáról.

A könyv konkrét szövegek, Hitler- és Goebbels-beszédek elemzése alapján arra koncentrál, hogy a náci milyen érzelmeket képviseltek, mozgósítottak a német közönség számára. Nem tárgya a műnek, hogy hogyan működött hatásaiban a szándék, mert az más források tanulmányozását igényelte volna. Félreértések elkerülése érdekében azt is érdemes világossá tenni: a kutatás messze nem terjed ki a náci korszak egészére, csupán egy viszonylag rövid időszak néhány beszédét elemzi. A szerző úgy látja, a forrásanyagból elegendő információ szerezhető a jellegzetes jegyek feltárához, a bázis bővítése sem hozna új ismeretet.

A náci propagandabeszéd értelmezéséhez Agora Zsuzsa Robert Plutchik alapérzelem-elméletét találta a leghasználhatóbbnak. A kiindulás nyolc alapérzelem: az öröm, bizalom, félelem, meglepődés, szomorúság, undor, harag és várakozás. Ezt továbbfejlesztve az egyes elemek kombinációjának eltérő hatását számba véve jut el a szerző a következtetésig: a vizsgált szövegekben a harag, az öröm, a bizalom és a várakozás dominál. Összhatásban ezek az érzelmek a kellemes alávetettség érzetét keltik. Ezt filoheroizmusnak nevezi, mondván, a filo- a valamivel rokonszenvezőt, valamit kedvelőt jelzi, a heroizmus pedig az ezzel együtt megjelenő dominanciát, büszkeséget megtestesítő érzelmre utal.

Az érzelmi befolyásolás náci technikáit bemutatva esik szó egyebek közt a vezér alakjának kiemeléséről, a beszédek érzelmi felépítéséről, az attitűdök megváltoztatásának szándékáról, a biztonság és más mellett a tisztelet iránti szükséglet aktiválásáról, valamint a toposzok rejtett nyelvéről.

Az elemzés szöveges része a náci érzelmekultúra történelmi kontex-

tusba helyezésével zárul. Itt mutatja be a szerző az első világháborús vereség és a háború pszichés következményeinek, a hátország árulási vádjának, a vezér utáni vágy megjelenésének, a válság, valamint a német nemzeti identitás változásának hatásait.

A végső következtetés: a történeti irodalom a náciizmus öt kulcsjellemzőjét emeli ki: extrém nacionalizmus, rasszizmus, antiszemitizmus, militarizmus és élettérelmélet. Ha pszichológiai szempontból tekintjük – így a szerző –, akkor látható, mindezek a jellegzetességek a német nemzeti identitáshoz köthetők, amelyre csapást mért a vesztes háború és a megalázó béke. A náci ideológia faji alapon állva tekintette céljának a nemzet újjászületését, megtisztulását, ehhez, az említett filoheroizmusra építve, teljes érzelmi azonosulást várt el.

Agora Zsuzsanna: A náciizmus történeti pszichológiája. Pécs, 2020, Kronosz Kiadó. 256 oldal, 3950 forint.